

Gertrude Bell'in Anadolu Gezileri (1899-1911) Çerçevesinde Tur Önerilerinin Hazırlanması

Preparation of Tour Proposals within the Terms of Gertrude Bell's Anatolian Trips (1899-1911)

Turan OKUL¹, Gül ERBAY ASLITÜRK²

¹ Arş. Gör., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, turanokul@hotmail.com

² Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, erbayrose@hotmail.com

Gönderilme Tarihi / Submitted : 29.06.2018

Kabul / Accepted : 09.08.2018

Özet

Tarih boyunca Anadolu'ya farklı amaçlarla gelen birçok seyyah vardır. Bu seyyahların bazıları arkeolojik kazılar yapmış, bazıları da Anadolu coğrafyasının sosyal ve kültürel yapısı hakkında bilgiler vermişlerdir. Gertrude Bell 20. yy'ın başlarında Anadolu'ya gelen seyyahlardan biridir. Ancak sadece gezileriyle ve arkeolojik çalışmalarıyla değil siyasi tarih anlamında da Ortadoğu'da etkili olmuştur. Bu çalışmada, Gertrude Bell'in günlükleri, mektupları ve fotoğrafları temel kaynak alınarak 1899-1911 yılları arasında yapmış olduğu Anadolu ziyaretleri incelenmiştir. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Gertrude Bell'in günlükleri, mektupları ve fotoğrafları incelenmiş ve elde edilen bulgular sunulmuştur. İkinci bölüm ise bulgulardan yola çıkarak gezi rotalarının sunulduğu bölümdür. Çalışmada, Gertrude Bell'in Anadolu'da seyahat ettiği yerler üzerinden yıllara göre rotalar çıkarılmış ve bu rotalar çerçevesinde beş farklı tur önerisi sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Anadolu, Gertrude Bell, gezi rotası, tur önerisi

Abstract

Throughout history, there were many travelers who come to Anatolia for different purposes. Some of these travelers made archaeological excavations and some of them gave information about the social and cultural structure of Anatolian geography. Gertrude

Bell is one of the travelers who came to Anatolia in the early 20th century. However, not only with her trips and archeological studies, but she was also quite effective in terms of political history in the Middle East. This study consists of two parts. In the first part, Gertrude Bell's diaries, letters and photographs were examined and the findings were presented. In the second part, trip routes that were prepared from the findings were presented. In this study, Gertrude Bell's Anatolia trips between 1899 and 1911 was examined on the basis of her diaries, letters and photos, the routes were prepared according to her trip periods and five different tour proposals were presented.

Key words: Anatolia, Gertrude Bell, trip route, tour proposal

GİRİŞ

Seyyahlar, araştırmacılar ve meraklı okuyucular tarafından tarihin bilinmedik noktaları hakkında bilgi sahibi olmak, bir bölgenin o dönemdeki sosyal, kültürel, mimari ve coğrafi yapılarının nasıl betimlendiğini görmek amacıyla başvuru olan önemli kaynaklar olmuşlardır. Seyyahların gezdikleri yerlerde gördüklerini ve yaşadıklarını kaleme aldıkları seyahatnameler subjektif olsalar dahi bilgi verici bir özellik taşımaları sebebi ile tarih, coğrafya ve edebiyat gibi birçok alanda yapılan bilimsel araştırmalarda ve lisansüstü tezlerde temel kaynak olarak kullanılmıştır (Maden, 2008; Çetin, 2013; Uçar, 2013; Düğer, 2015; İlyas ve Uysal, 2015). Antik Yunan dönemini anlatan Strabon, doğu ülkelerine yaptığı ziyaretleri anlatan Marco Polo, İslam medeniyetlerinde insanların yaşam biçimini tanıtan İbn-i Batuta, doğu gezisinde karşılaştıklarını günlüklerinde aktaran Kristof Kolomb, uzun yıllar Osmanlı topraklarını gezen Evliya Çelebi bu konuda verilebilecek başlıca örneklerdendir.

Günümüzde bilgi ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen hızlı gelişmelerle beraber merak edilen bir bölge hakkında bilgi sahibi olmak için seyahatnamelerin ve günlüklerin yerini kişisel bloglar, sosyal medya hesapları, forumlar, kişisel veya kurumsal web sitelerinde yer alan gezi notları vb. almış olsa da geçmiş dönemdeki yaşanan sosyal, kültürel ve coğrafi koşulları anlayabilmek için dönem seyyahlarının seyahatnamelerine veya günlüklerine halen ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu çalışmada, bir seyyah olmasının yanı sıra Orta Doğu'da tarihin akışını değiştiren bir İngiliz kadın olarak yaşadığı dönemin önemli kişiliklerinden bir tanesi olan Gertrude Bell ele alınmıştır. Asıl adı Gertrude Margaret Lowthian Bell olan Gertrude Bell 14 Haziran 1868'de İngiltere'nin Durham şehrinde dünyaya gelmiştir (Gertrude Bell Archive, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Ailesi, üç nesildir İngiltere'nin üst sınıfında yer alan varlıklı bir aile olmasına rağmen kendisi İngiliz toplumundaki bu seçkin çevrenin dışında kalmıştır (Gallagher, 2007). Üç yaşındayken annesini kaybeden Bell'i üvey annesi büyütülmüştür. Bir sanayici olan ve o dönemde diplomatik bağlantıları kuvvetli olan babası Sir Hugh Bell kızına bu yüzden hep özel bir ilgi göstermiştir (Sjoholm, 2008). Küçük yaşta tutmaya başladığı günlüklerden ve yazmış olduğu mektuplardan çocukluğunu özel eğitimler alarak geçirdiği anlaşılmaktadır. Piyano dersleri, dans dersleri ve dil dersleri almıştır. Oxford Üniversitesi'ne girmeyi ve modern tarih bölümünü birinci sınıf derece ile bitiren ilk kadın olmayı başarmıştır (Gertrude Bell Archive, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Bell'in bununla beraber birçok meziyeti daha vardır. İlk mesleği dağcılıktır. İsviçre'nin Alplerine tırmanan ve ardında Gertrude Zirvesi'ni bırakan bir dağcı olma özelliği vardır (Berry, 2013). Sekiz dil bilen bir dil bilimci, Türkiye, Suriye ve Irak'ta kazılar yapan bir arkeolog, gezdiği bütün yerlerin fotoğraflarını çeken bir fotoğrafçı, iki kez dünyayı dolaşan bir seyyah, Ortadoğu uzmanı, İngiliz devletinin çıkarları için çalışan bir ajan (Gertrude Bell Archive, 2018; gerty.ncl.ac.uk; Bell, 2004)¹, İranlı şair Hafız'ın Divan'ını İngilizce'ye çeviren bir edebiyatçı olma gibi tüm bu vasıfları kendisinde toplayabilmiştir.

1892 yılında İran'da bir İngiliz bakan olan dayısı Sir Frank Lascelles'in yanına giden Gertrude Bell burada elçiliğin sekreteri Henry Cadogan ile tanışmış ve âşık olmuştur. Fakat babası, Cadogan'ı araştırmış ve onun bir kumarbaz olduğunu öğrenince Gertrude'nin bu ilişkisine onay vermemiştir. Bundan yıllar sonra ise esas âşık olduğu ve unutamadığı evli olan yüzbaşı Doughty Wylie ile tanışacak ve Wylie Gelibolu'da hayatını kaybedecektir (Gallagher, 2007). Kimilerine göre ise bu durum Gertrude Bell'in Osmanlı Devleti'ne düşman olmasının sebebi olarak gösterilmektedir (Aşk uğruna Osmanlı'yı bitiren kadın: Gertrude Bell, 2018; gazetevatan.com). Doughty Wylie'nin ölümünden sonra Bell, Orta Doğu'ya kalıcı olarak yerleşmiştir. Gertrude Bell ile Araplar arasında sıkı

¹ Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi isimli kendisinin yazmış olduğu kitapta Arap aşiretlerinin liderlerini Osmanlı'ya karşı nasıl kıskırttığını anlatmaktadır. Bell, G., (2004), Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi, Yaba Yayınları, İstanbul

bir bağ oluşmuştur ve 1915'te Lawrence ile birlikte Kahire'de bulunan İngilizler'in Arap Bürosuna katılmıştır. Tarihte Irak'ın kurucu anası, Irak'ın sınırlarını çizen kadın olarak anılmaktadır. TRT'nin hazırlamış olduğu Tarihin İzinde isimli programda Gertrude Bell belgeseline yer verilmiştir ve Lawrence'ın hocası olan Bell'in o dönemde siyasi ve diplomatik anlamda İngiltere'yi yönetenlerden bile daha öngörülü olduğu belirtilmiştir (TRT Belgesel Tarihin İzinde böl:01, 2018; youtube.com). 2015 yılı Amerikan yapımı Queen of the Desert (Çöl Kraliçesi) isimli filmde Gertrude Bell'in hayatı anlatılmaktadır ve Bell, filmde Orta Doğu'da kralları belirleyen çölün taçsız kraliçesi olarak tanıtılmaktadır (Queen of the Desert, 2018; queenofthedesertmovie.com).

Tarihi, coğrafi, edebi, mimari veya kültürel amaçlarla incelenen seyahatnameler ve günlükler turistik amaçlı olarak da incelenebilmektedir. Ancak turistik anlamda bu tarz çalışmaların oldukça az olduğu görülmektedir. İnsanlar bir bölgeyi ziyaret etmeden önce orası hakkında bilgi sahibi olmak için önceki deneyimlere başvurmaktadır. Bununla beraber, insanlar önem verdikleri kişilerin seyahat ettiği yerlere ilgi duyabilmektedir. Bir bölgeye gezi düzenlendiğinde o bölge hakkında bilgi veren tur rehberi, turistlerin deneyimlerine etki edebilmektedir. Özellikle grup halinde tarihi yerleri, anıtları, doğal turistik çekicilikleri görmeye giden, ziyaret ettikleri bölge hakkında çeşitli bilgiler almak isteyen turistlere, bu anlamda her türlü bilgiyi vererek onları memnun edecek elemanlar rehberlerdir (Çolakoğlu, Efendi ve Epik, 2017). Bu sebeple, turistler bir bölgeye seyahat ederken bilgi ve deneyimine saygı duyduğu, güvendiği önemli bir kişilikle seyahat etmeyi tercih edebilmektedir. Örneğin, bir seyahat acentesi düzenlediği İstanbul çıkışlı Lübnan turları için Türkiye'nin en önde gelen tarihçilerinden birisi olan İlber Ortaylı'yı referans olarak kullanmış ve turu "İlber Ortaylı ile Lübnan'da Uygarlıkların İzinde" şeklinde pazarlama yoluna gitmiştir (Prof. Dr. İlber Ortaylı ile Lübnan'da Uygarlıkların İzinde, 2018; setur.com.tr).

Gertrude Bell de bu anlamda hem tarihsel kimliği açısından hem de seyyah ve arkeolog kimliği açısından bulunduğumuz coğrafyada ve günümüzdeki siyasi etkileri nedeni ile uluslararası alanda büyük önem taşımaktadır. Anadolu'da düzenlemiş olduğu seyahatler geniş bir alana yayılmaktadır, bu nedenle seyahatleri temel alınarak turistik rotalar oluşturulmasına imkan tanımaktadır. Ülkemizde turizm hareketlerinin belirli bölgelerde yoğunlaşması ve mevsimsel bir özellik göstermesine önlem olarak turistik

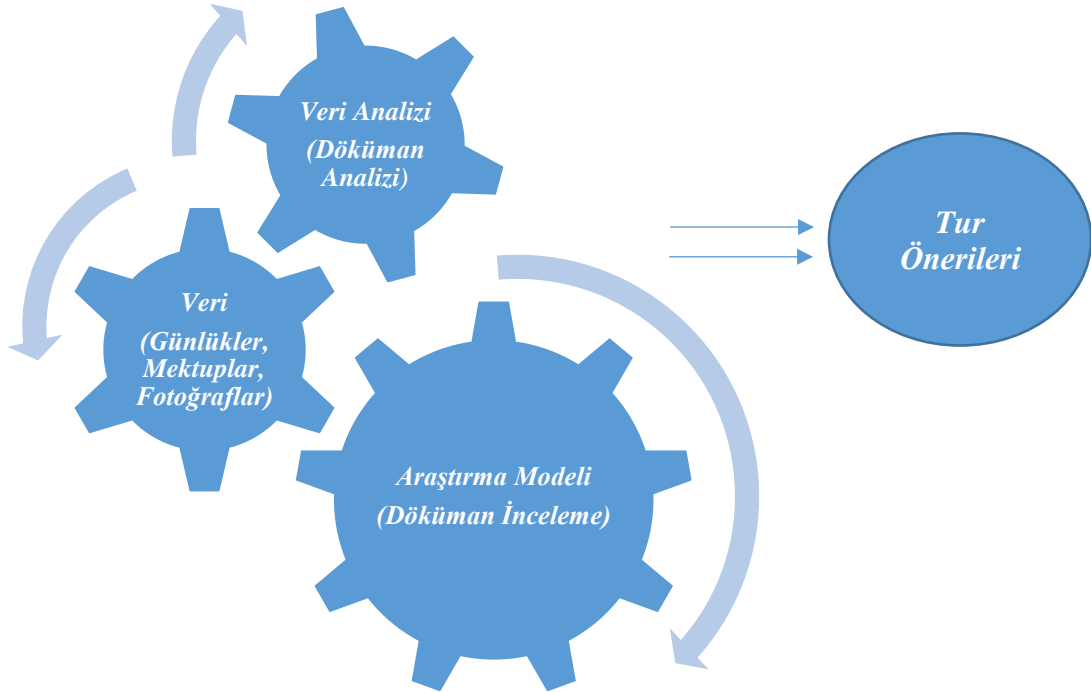
ürün çeşitlendirmesi ile yoğunluğu ülke geneline yaymak ve turizm hareketlerinden 12 ay boyunca faydalanmak amaçlanmaktadır. Bu nedenle, turizmde ürün çeşitlendirmesi yoluna gidilmekte ve yeni turistik ürünlerin oluşturulmasına ihtiyaç duyulmaktadır (Çetinel, 2005; Kozak ve Kızılırmak, 2006).

Turistik ürün, turistin sürekli yaşadığı yerden ayrılıp tekrar aynı yere dönünceye kadar geçen süre içinde, satın aldığı mal ve hizmetlerin ve yaşadığı deneyimlerin bütünü oluşturulmaktadır (Usta, 2001). Turizmde ürün çeşitlendirme ise; yeni ürün geliştirme, destekleyici ürün ve farklılaştırılmış ürün olmak üzere üç şekilde görülmektedir. Var olan turistik ürüne karşılık rakip olabilecek bir ürün, tek başına çekiciliği olan ve kendi turistik talebini oluşturabilecek ürünler, yeni turistik ürünler olarak ifade edilmektedir. Böylece, yeni turistik ürün, tek başına bir turistik çekicilik oluşturmakta ve kendi başına turist çekmektedir. Ayrıca, turistik ürünler temel çekiciliği oluşturan ürünü destekleyici bir konumda da olabilirler. Turistik tüketici, seyahati boyunca yalnız bir turistik ürün çeşidini talep edebileceği gibi farklı turistik ürün çeşitlerinin birleşimini deneyimlemeyi de tercih edebilir (Kılıç ve Kurnaz, 2010; Akgöz, Göral ve Gürsoy, 2014). Buradan yola çıkarak, bu çalışmada ele alınan Gertrude Bell'in 1899-1911 yılları arasında Anadolu'da düzenlemiş olduğu seyahatleri inceleyerek oluşturulacak turistik rotaların ve sunulacak tur önerilerinin yeni bir turistik ürün çeşidi olarak yarar sağlayacağı düşünülmüştür. Çalışmanın amacı; Gertrude Bell'in 1899-1911 yılları arasında Anadolu'da düzenlemiş olduğu seyahatleri inceleyerek turistik rotalar oluşturmak ve operasyonel anlamda uygulanabilir tur önerileri sunmaktır. Bu amaç doğrultusunda, Gertrude Bell'in 1899-1911 yılları arasındaki Anadolu seyahatleri Newcastle Üniversitesi'nin <http://www.gerty.ncl.ac.uk/> adresli internet sitesinde yayınlamış olduğu Gertrude Bell Arşivi (günlükler, mektuplar, fotoğraflar) temel kaynak alınarak incelenmiştir.

Araştırmada elde edilen birincil nitel veriler, nitel veri analizi yöntemlerinden doküman analizi tekniği ile analiz edilmiştir. Nitel araştırmalar için farklı tanımlar bulunmaktadır; ancak bu çalışmaların vurguladıkları ortak noktalar derinlemesine (satır aralarındaki) bilgiye ulaşmak; olayları, bireyleri, toplumları ve toplumla ilgili konuları anlamaya çalışmak, onları doğal ortamlarında gözlemleyebilmektir (Strauss ve Corbin, 1990; Yıldırım ve Şimşek, 2013, Üzümcü, 2016). Araştırmanın modeli, var olan kayıt ve

belgelerin incelenerek veri toplanması şeklinde ifade edilen doküman inceleme (belge tarama) modeli olarak ifade edilebilir. Doküman incelemesi, araştırılacak konular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsayan mevcut kayıt ya da belgelerin, veri kaynağı olarak sistemli incelenmesidir (Karasar, 2007). Buradan hareketle, Gertrude Bell'in 1877-1919 yılları arasında tutmuş olduğu günlüklerin sistemli bir şekilde incelemesinin yapılmış olduğu araştırmanın modelinin doküman inceleme (belge tarama) modeli olduğu söylenebilir. Bununla beraber araştırmada, Bell'in hayatı hakkında daha önce hazırlanmış olan yayınlardan elde edilen ikincil verilerden de yararlanılmıştır. Araştırmanın modeli Şekil 1.'deki bir şema aracılığı ile sunulmaktadır. Çalışmada verilen gezi rotalarını içeren tabloların tamamı gerty.ncl.ac.uk sitesinde yer alan Gertrude Bell Arşivi'nden yararlanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1. Araştırma Modeli

1. GERTRUDE BELL'İN 1899-1911 ANADOLU GEZİLERİ

1.1. 1899 Yılı Anadolu Gezileri

Gertrude Bell, ilk olarak gezilerine 1893 yılında Romanya'dan başlamış 1899 yılına kadar Fransa, İtalya, İsviçre, Almanya ve İngiltere gibi Avrupa'nın çeşitli yerlerini dolaşmıştır. Buralarda ziyaret ettiği katedraller, manastırlar, kaleler, antik kentler ve müzelerden günlüklerinde söz etmektedir. İkinci kez seyahate çıkışı ise 1902-1903 yılları arasındadır (Gertrude Bell Archive, 2018; gerty.ncl.ac.uk).

Tablo1. 1899 Yılı Anadolu Gezileri

Tarih	Yer
01.05.1899	(Dardanelles) Çanakkale
03.05.1899	(Constantinople) İstanbul
07.05.1899	(Brusa) Bursa
09.05.1899	(Mondania) Mudanya
10.05.1899	(Constantinople) İstanbul

Bell'in Türkiye'ye ilk kez gelişi 1 Mayıs 1899 tarihine rastlamaktadır. Bu dönemde gittiği yerleri gösteren tablo yukarıda verilmiştir (Bkz. Tablo1.). İlk olarak Çanakkale'ye gelmiştir. Burada, *“Minareleri ve örtülü kadınları tekrar görmekten memnunum. Deniz boyu saatlerce gittikten sonra dik bir tepeye tırmandık, yol çok kötüydü. Bizimle beraber atlı bir asker ve bir zaptiye² vardı. Tepenin üzerinden Çanakkale Boğazı ile Gökçeada'yı ve ötesindeki Semadirek'i, sonrasında Ilium ve Bozcaada'nın ötesindeki Truva düzlüğünü gördüm.”* şeklinde ifadeleri bulunmaktadır. Truva Antik Kenti'ni gezmiş burada akropolün harabelerle kaplı olduğunu söylemiş, ikinci şehirden ve kare Roma duvarlarından bahsetmiştir. *“Kazıların derinliğini göstermek için harabelerin üzerinde, atık topraklardan oluşan küçük tepelikler yükseliyor; sanki Ilium'un tepesiz kuleleriymiş gibi görünüyorlar.”* diyerek bir betimleme yapmıştır (Diaries 1/5/1899, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Ertesi günü 2 Mayıs'ta Bell, Menderes Nehri'ne gittiğinden bahsetmektedir (Diaries 2/5/1899, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Aynı zamanda fotoğraflarından anlaşıldığı üzere Bell'in bu gezisinde Smyrna (İzmir) ve Efes'e geldiği de görülmektedir (bkz. Resim 1.)

² Osmanlı Devleti'nde toplumun güvenliğini sağlamakla görevli askeri polis kuruluşuna bağlı olan er, zaptiye memuru. (Türk Dil Kurumu)

Resim 1. (Efes, 1899)

Kaynak: http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=1

3 Mayıs 1899'da İstanbul'a geçen ve Pera Palas Otel'de konaklayan Bell, şehirde 4 gün kalmıştır. Bu süre zarfında 3. Ahmet Çeşmesi, Bab-ı Ali Kapısı, Çemberlitaş, Küçük Ayasofya Camii, St Maria Diaconessa (Santa Maria Draperis Kilisesi), St Theodore Tyrone (Vefa Kilise Camii)³, St Savior Pantocrator (Zeyrek Kilise Camii), Kariye Camii, Süleymaniye Camii, Rüstem Paşa Camii, Bayezid Camii ve sarnıçlardan birini ziyaret etmiştir (Diaries 4/5/1899, 2018; gerty.ncl.ac.uk).

7 Mayıs 1899'da Bursa'ya geçmiş, güneybirlik Mudanya'da dolaşmış ve Bursa Otel Anatolie'de kalmıştır. Mudanya'dan Bursa'ya dönerken güzel yeşil alanlar, zeytin ağaçları, mısır ve gelincikler, dut ağaçları; leylekler ve başka pek çok kuş türü gördüğünü belirtmektedir. 8 Mayıs günü Bursa Ulu Camii'ni ziyaret etmiştir. “*Ortada büyük bir çeşme, çevresinde bir halka biçiminde oturan ve Kuran şerhi dinleyen genç ulemalar.*” şeklinde gördüklerini ifade etmiştir. Camideki ışığın esas olarak kubbede yer alan merkezî bir pencereden sağlandığını belirtmektedir. Aynı gün Yeşil Camii'ni ziyaret etmiştir. Burası için “*bir vizyon*” ifadesini kullanmıştır. Daha sonra “*Güzel oyma kapıdan önce büyük bir çınar, nefis oyma kemerler ve içeride fayanslar!*” ifadeleri vardır. Caminin mavi çinilerini “*harika*”, caminin görünümünü ise “*nefis*” ifadeleriyle niteleyerek buradaki hayranlığını belli etmektedir. Sonrasında II. Murad Camii'ni gezdiğinden

³ St Theodore Tyrone'dan söz ederken “*a miserable place (perişan bir yer)*” ifadesini kullanmaktadır.

bahsetmektedir (Diaries 4/5/1899, 2018; gerty.ncl.ac.uk). 10 Mayıs 1899’da tekrar İstanbul’a geldiği görülmektedir.

1.2. 1905 Yılı Anadolu Gezileri

Tekrar Avrupa’ya dönen Bell’in bir sonraki Türkiye’ye gelişi 1905 yılında olmuştur. Önce Beyrut ve Kudüs’e gitmiş ve Arapça’sını geliştirmek amacı ile bir süre burada kalmıştır. İkinci kez Türkiye’ye geldiğinde uğradığı yerleri gösteren tablo aşağıda verilmiştir (Bkz. Tablo2.).

Tablo 2. 1905 Yılı Anadolu Gezileri

Tarih	Yer
11.04.1905	(Alexandretta) İskenderun
17.04.1905	(Osmaniyeh) Osmaniye
18.04.1905	Osmaniye, Kadirli
19.04.1905	Anavarza
23.04.1905	(Atania) Adana, Seyhan
24.04.1905	Tarsus
25.04.1905	(Mersina) Mersin
29.04.1905	(Corycus) Kızılkalesi
01.05.1905	(Seleucia) Silifke
05.05.1905	(Laranda) Karaman
06.05.1905	(Iconium) Konya
19.05.1905	Afyon, Eskişehir
20.05.1905	(Constantinople) İstanbul

11 Nisan 1905’teki günlüğünde Bell, İskenderun yolu üzerinde kamp kurduklarını belirtmiştir. Günlüklerde çok söz etmese de fotoğraflarına bakıldığı zaman Antakya’yı gezdiği görülmektedir (bkz. Resim 2.). Bölgede bir süre dolaştıktan sonra 17 Nisan’da Osmaniye’ye geçmiş, burada Toprakkale Kalesi’ni ve Ceyhan Nehri üzerinden feribotla geçtiğini belirttiği Bodrum Kalesi’ni gezmiştir. Burası için “*Bir kayanın üzerinde yükselen, kayalıkların arasına güzelce yerleştirilmiş kale.*” ifadeleri vardır. Bodrum Kalesi’nin yanında gördüğü bir kilisenin malzemeleri, taşları, kapıları ve sütun başlıkları hakkında detaylı bir analiz yapmaktadır. Aynı gün Kadirli’ye gittiğinden bahsettiği günlüğünün son cümlelerinde; “*Bu garip topraklarda onlar olmadan ne yapmam gerektiğini merak ettiğim ve durumumu sempatik Polis Efendi’ye Türkçe anlattığım, ızdırıp dolu bir saat geçirdim.*” diyerek o anki ruh halini ve beklediği birileri olduğunu ortaya koymuştur (Diaries 18/4/1905, 2018; gerty.ncl.ac.uk). 19 Nisan’daki günlüğüne,

Polis Efendi ve diğeri bir kişinin kendisini etraftaki pek çok yazıtı kopyalamak için götürdüğünü söyleyerek başlamaktadır. *“İki mozaik döşeme vardı, birisi açıkta, bir parça ve bir evin içinde çok büyük bir tane daha. Uzun bir yazıt vardı ve muhtemelen bir kiliseye aitti.”* sözlerini burada söylemiştir. Birlikte vakit geçirdiği ve yemek yediği kişiler için *“Sempatik Türkler”* ifadesini kullanmıştır. Bell’in günlüklerinde daha sonraları gittiği yerlerin yapısı ve insanları hakkında da bazı bilgiler verdiği görülmektedir.

Gertrude Bell, Osmaniye’den sonra Adana’nın Kozan ilçesinde bulunan Anavarza’ya gelmiş, burada gördüğü Ermeni kilisesinin fotoğraflarını çekmiştir. Ayrıca buradaki stadion, tiyatro ve muazzam sütunlardan söz etmektedir (Diaries 19/4/1905, 2018; gerty.ncl.ac.uk). 20 Nisan 1905 tarihli günlüğünde gezdiği Ermeni kulelerinden bahsederken bir anekdot aktarmaktadır (Diaries 20/4/1905, 2018; gerty.ncl.ac.uk): *“Yakınımızda küçük bir çadırda kamp kuran bazı tüccarlar vardı. Beni kahve içmeye davet ettiler ve Türkçemden övgüyle söz ettiler. Tanrı yardımcıları olsun. Onlar Kayseri’den Müslümanlar ve Ermenilerdi, işleri koyun sürüleri ve yünleri idi. İnançlarından dolayı aralarında bir fark olmadığını söylediler. Bu duygularını alkışladım.”*

Resim 2. Antakya, 1905

Kaynak: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=890

Resim 3. Seyhan, 1905

Kaynak: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=1024

22 Nisan'da bir köyün yanındaki yeşil alana kamp kurup yerleştiklerini anlattığı günlüğünün son cümleleri şu şekildedir (Diaries 22/4/1905, 2018; gerty.ncl.ac.uk): “*İki katırcı, Tefik ve Muhammed, daha önceki tüm özverilerine rağmen bizi burada bıraktı. Hiçbir Türk zor bir güne dayanamaz. Ben buraya sonuç için geldim ve nasıl çalıştığımı kimse bilmez.*” Bu cümlelerden Gertrude Bell'in kararlılığı ve çalışkanlığı anlaşılırken, Türkler'in tembel ve dayanıksız olduğunu düşündüğü de ortaya çıkmaktadır. Buraya birkaç gün ayırdıktan sonra, Adana'ya geçtiğini ve Vali Bahri Paşa ile görüştüğünü belirtmektedir. “*Adana'da resmedilmeye değer tek şey Seyhan'ın üzerindeki köprü ile giriş*” (Diaries 23/4/1905, 2018; gerty.ncl.ac.uk) cümlesi burada dikkat çekmektedir (bkz. Resim 3.). Tarsus'a gittiğinde (bkz. Resim 4.) burada yine bir Ermeni kilisesinden bahsetmektedir. Mersin'de geçirdiği günün sonunda yazdığı günlüğü “*Burada tüm ticaret Yunanlar'ın ve birkaç Ermeni'nin elindedir.*” cümlesi ile bitirmiştir (Diaries 25/4/1905, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Kızkalesi, Korykos, Akkale antik kentleri bu süre zarfında Bell'in ziyaret ettiği yerler arasındadır.

Resim 4. (Tarsus, 1905)

Kaynak: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=1029

5 Mayıs 1905’de Karaman’a gelmiştir (bkz. Resim 5.). Burada gördüğü Selçuklu Medresesi ve harap olmuş iki Selçuklu Camii’sinden bahsetmektedir (Diaries 5/5/1905, 2018; gerty.ncl.ac.uk). 6 Nisan tarihli günlüğünde “*Karaman’ın Konya yolunda olduğunu dün öğrendim. Bu, uzun bir zamandan beri duymadığım bir parça iyi haberd.*” demiş ve Konya’ya trenle gitmeye karar verdiğini belirtmiştir (Diaries 6/5/1905, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Konya’da iken demiryollarının durumundan, güzergahından ve ücretlerinden sıkça söz etmektedir. Burada Mevlana’nın türbesini de ziyaret etmiştir. 12 Mayıs 1905 de Binbir Kilise’ye gitmiş ve oradaki her kiliseyi fotoğraflamıştır (Diaries 12/5/1905, 2018; gerty.ncl.ac.uk).

Resim 5. Karaman, 1905

Kaynak: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=1173

Konya’da bir süre kaldıktan sonra Afyon, Eskişehir, İzmit üzerinden İstanbul’a ulaşmıştır. Gertrude Bell tüm bu gezileri ve yolculukları yaparken yardımcısı Fattuh

yanında bulunmaktadır. Bir süre yine İstanbul'da Pera Palas Otel'de kaldıktan sonra 27 Mayıs 1905'de İstanbul'dan ve Anadolu'dan ayrılmıştır. İstanbul'da bulunduğu süre içinde Hugh Poynter, Hamdi Bey gibi isimlerle görüşüğünü belirtmektedir.

1.3. 1907 Yılı Anadolu Gezileri

Gertrude Bell'in yeniden Anadolu'ya gelişi 1907'de İzmir'den olmuştur (bkz. Tablo 3.). Bu gelişinde kendisini İzmir'de Mr. Whittal, Mr. Richard'ın oğlu, yardımcısı Fattuh ve bir kavasın karşıladığını belirtmektedir. Daha önceki gelişlerinde görüşmüş olduğu Prof. Ramsay'in önermiş olduğu yerleri görmek için bir rota takip ettiği günlüklerden anlaşılmaktadır. Daha önceki Türkiye ziyaretlerine göre hem mesafe hem zaman anlamında oldukça uzun olan bu rota Tablo 3.'te verilmiştir. Bu ziyaretinde Türkiye'de kalış süresi toplamda yaklaşık iki buçuk ay olmuştur.

Tablo 3. 1907 Yılı Anadolu Gezileri

Tarih	Yer
02.04.1907	(Smyrna) İzmir
03.04.1907	Kadifekale
07.04.1907	(Burnabat) Bornova
09.04.1907	(Ephesus) Efes
10.04.1907	(Meandrum) Menderes, Magnesia, (Sokia) Söke
11.04.1907	Priene
12.04.1907	Milet
14.04.1907	(Bafi) Bafa
16.04.1907	(Halicarnassus) Bodrum
19.04.1907	(China) Çine
20.04.1907	(Aidin) Aydın
21.04.1907	Tralleis
22.04.1907	(Geire) Geyre
23.04.1907	(Laodicea) Laodikya
24.04.1907	(Hierapolis) Pamukkale
27.04.1907	Eğirdir
28.04.1907	Sagalassos
29.04.1907	(Isbarta) Isparta, (Egerdir) Eğirdir
01.05.1907	Avşar, Yaka
02.05.1907	(Tokmajik) Tokmacık, (Kundanly) Kumdanlı
04.05.1907	(Yalovach) Yalvaç
06.05.1907	(Bey sheher) Beyşehir
10.05.1907	(Iconium) Konya
16.05.1907	(Laranda) Karaman

Bununla ilgili olarak Mustafa Celalettin Hocoğlu'na ait (2013), Bell'in İzmir'den Isparta'ya kadar olan rotasının günlüklerde ve mektuplarda incelenmiş olduğu "*Gertrude Bell'in 1907 yılı Batı Anadolu Seyahati*" başlıklı bir makale bulunmaktadır. Çalışmada, Bell'in bu gezileri yaparken Osmanlı Devleti'ni parçalamak için ileride kendisine lazım olabilecek bilgileri topladığı bilgisi verilmektedir.

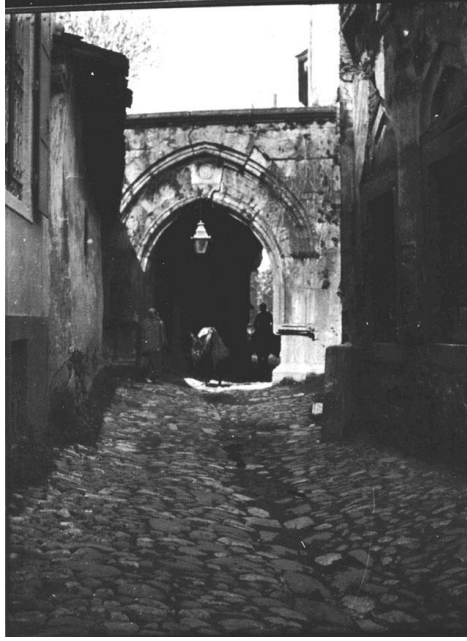
İzmir'de Kadifekale ve Bornova'yı ziyaret eden Bell aynı zamanda buraların sosyal ve ekonomik yapıları hakkında da kısa bilgiler vermiştir (bkz. Resim 8.). Hocoğlu (2013), bunu, "*Türk ekonomisinin gittikçe bozulduğunu, saray casusları yüzünden merkezi bütçe giderlerinin devamlı arttığını, vergisini ödeyemeyenlere eskiden gösterilen hoşgöründen artık eser olmadığını Edward Whittall'in ağzından aktarır.*" şeklinde aktararak İzmir'in ekonomik göstergeleri hakkında bilgi verdiğini belirtmiştir. Sonrasında Tablo 3'te görüldüğü üzere bölgenin önemli antik kentleri olan Efes, Priene, Milet, Bafa Gölü ve Bodrum'u ziyaret etmiş ve buralarla ilgili arkeolojik bilgiler paylaşmıştır.

10 Nisan 1907 tarihli günlüğünde "*Tepeye tırmanan tren gibi Efes'in hoş bir görünümü var.*" şeklinde Efes'i betimlemektedir. Aynı günlükte büyüleyici bir Yunan'ın kendilerini Menderes ve Magnesia kalıntılarına götürdüğünü belirtmiştir. "*Tapınak tamamı ile harap edilmiş. Başlıkların parçaları (İyonik) ve duvar süsleri çok kaba bir çalışma. Agora yüzeyde görülebilir değil ama birisi duvarlar boyunca Alman kazılarının derin çukurlarını takip edebilir ve sonra bütün alanı çevreleyen ayaktaki sütunları görebilir. Tiyatronun epey bir kalıntısı var – koltuklar gitmiş. Bazı orijinal mermer koltuklar ile tepeden oyulmuş hoş bir stadion var.*" şeklinde bir anlatımı vardır (Diaries 10/4/1907, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Buradan Magnesia'da o dönem Almanların kazı yaptığı ve eserlerin o dönemdeki durumları ortaya çıkmaktadır. Daha sonra tekrar Artemis Tapınağı'na döndüğünü belirtmektedir. Aynı gün Söke'ye geçmiş ve burada bir otele yerleşmiştir. Otel hakkında; "*çok temiz ve rahat ama fiyatı oldukça fahiş*" şeklinde bir ifadesi vardır. Mr. Ben Hodder isimli, kendisine meyan kökü⁴ çalışmalarını gösteren birisinin yanına gittiğinden bahsetmektedir. Türkiye'deki en geniş olarak nitelediği işteki

⁴ Fasulyegillerden, 30-60 metre yüksekliğinde, tüsü yapraklı, mavimsi, mor çiçekli, tatlı olan toprak altı bölümleri hekimlikte ve serinletici içeceklerin yapımında kullanılan, çok yıllık otsu bir bitki, meyan. (Türk Dil Kurumu, tdk.gov.tr)

ürünlerin büyük bir kısmının Amerika'ya gönderildiğini ve orada üretildiğini belirtmektedir. Günlüğün sonunda, akşam bir kavasın⁵ geldiğini ve Büyük Menderes'i geçiş için hazırlıkları anlattığını söylemektedir. Bakıldığı zaman Bell'e birçok yerde olduğu gibi burada da elçiliklerden veya konsolosluklardan gelen görevlilerin yardımcı olduğu görülmektedir.

Resim 6. Aydın, 1907

Kaynak: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=1692

21 Nisan 1907'de Tralleis Antik Kenti'ni ziyaret etmiştir. Aydın (bkz. Resim 6.) üzerinden Isparta'ya yönelmiş ve Geyre, Laodikya, Hierapolis'i ziyaret etmiştir. Isparta'da Sagalassos'a özellikle gitmek istemiş ve burası hakkında oldukça fazla betimleme yapmıştır. Verdiği bilgilerden muazzam bir arkeoloji alt yapısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Isparta'dan sonra rotasını Konya'ya çevirmiştir. Avşar, Yaka, Tokmacık, Kumdanlı, Yalvaç ve Beyşehir'i gezdikten sonra Konya'ya ulaşmıştır (bkz. Tablo 3.). Burada bulunduğu süre içerisinde yüzbaşı Doughty Wylie ile sık sık görüşüğünü belirtmiştir. Karaman'a geçmiş ve burada Prof. Ramsay ile birlikte Binbir Kilise kazılarını başlatmışlardır. Günlüklerde kazının gidişatını gösteren bilgiler de

⁵ Elçilik veya konsolosluklarda koruma görevlisi (Türk Dil Kurumu, tdk.gov.tr)

vermektedir. Aynı bölgede kendileriyle beraber Amerikalı arkeologların da kazı yaptığını belirtmiştir.

1.4. 1909 Yılı Anadolu Gezileri

1909 yılında Gertrude Bell Arap ülkelerinde bulunduğu sırada Anadolu'ya ziyaretlerini sürdürmüştür. İlk olarak Şırnak Cizre'ye geldiği görülmektedir. O dönemdeki gezi rotasını gösteren tablo aşağıda verilmiştir (bkz. Tablo 4.)

Tablo 4. 1909 Yılı Anadolu Gezileri

Tarih	Yer
15.05.1909	(Jezireh) Cizre
17.05.1909	(Basbirin) Haberli
18.05.1909	(Nisibin) Nusaybin
19.05.1909	Midyat
31.05.1909	(Amida) Diyarbakır
02.06.1909	Mardin
09.06.1909	(Malatia) Malatya
13.06.1909	(Derende) Darendе
16.06.1909	(Azizieh) Aziziye
20.06.1909	Tomarza
22.06.1909	(Kaisariah) Kayseri
25.06.1909	(Karahissar) Karahisar
26.06.1909	Niğde
27.06.1909	Bulgurlu
30.06.1909	(Maden Sheher) Madenşehir
03.07.1909	Eskişehir
04.07.1909	(Constantinople) İstanbul

15 Mayıs 1909'daki günlüğünde Cizre'de gördüğü bir kaleden bahsetmektedir. Annesine yazdığı mektupta kale ile ilgili "*Selçuklu mu yoksa Kürt eseri mi bilmiyorum*" şeklinde ifadeleri bulunmaktadır (Diaries 15/5/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Cizre'den sonra bölgedeki Süryani köylerini gezdiği görülmektedir. Köyleri Süryanice isimleri ile belirtmektedir. Basbirin adıyla bahsettiği yer Şırnak'ın İdil ilçesine bağlı bugünkü adı Haberli olan bir bucak olarak görülmektedir. Badibbe ismindeki yer ise Mardin'in Nusaybin (bkz. Resim 7.) ilçesine bağlı bugün Dibek Köyü olarak bilinen yeri göstermektedir.

Resim 7. Nusaybin, 1911

Kaynak: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5606

18 Mayıs 1909'daki günlüğünün son cümlesinde “7.30'da Usedere'ye gittik ve orada kamp kurduk” demektedir (Diaries 18/5/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Usedere olarak bahsettiği yerin eski adı Süryanice Sedire olan bugünkü Üçyol Köyü olduğu düşünülmektedir. Bu köylerde manastırlar ve şapeller gördüğünü belirtmektedir. 19 Mayıs 1909'da Mor Evgin Manastırı'na gittiği görülmektedir (Diaries 16/5/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk). 21 Mayıs'ta Mezizakh olarak bahsettiği yer Midyat'ta bulunan ve Mizizah olarak bilinen bugünkü Doğançay Köyü olsa gerektir. Burada yine bir manastırdan bahsetmektedir. Günlüğün sonunda, “Kaymakam beni görmeye geldi ve gayet resmi idi. Herkesin suskun olduğunu söylüyor ama Fattuh gezilerle ilgili söylentileri bana getiriyor.” cümleleri bulunmaktadır (Diaries 21/5/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk).

24 Mayıs 1909'daki günlüğüne, gece soyulduklarını söyleyerek başlamaktadır (Diaries 24/5/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Devam eden günlüklerde olay hala sürdüğü için bahsetmeye devam etmektedir. 28 Mayıs 1909'da annesine yazdığı mektupta başından geçenleri anlatmıştır (Letters 28 May 1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Gece uyandığında çadırda bir adam gördüğünü ve eşyalarının çalındığını belirtmektedir. Sonra deyim yerindeyse ortalığı ayağa kaldırmıştır. Kaymakama, muhtara herkese haber vermiştir. Yardımcısı Fattuh bir yandan hırsızları ararken, Zahuran Köyü'nde bulunan ve bölgeye hâkim olan Çelebi Ağa'ya haber vermiştir ve Ağa etrafta araştırmalara başlamıştır. Piyadeler, zaptiyeler, köylüler herkes telaş içerisine girmiştir. Takip eden günlerde bir tepede kayalıkların bulunduğu yerde Bell'in eşyaları paralar haricinde

bulunmuştur. Bell, durumu bir ders olarak değerlendirmektedir. Çok fazla seyahat ettiği için bunların başına geldiğini ve acı bir tecrübe olduğunu düşünmektedir.

31 Mayıs 1909'da Diyarbakır'a (bkz. Resim 8. ve 9.) gitmiştir. Burada, *"Diyarbakır'ın minarelerini uzaktan zaten görmüştük, şimdi onlar oldukça yakınlar ve büyük duvarlar, yüksek Dicle kıyısında ayakta."* ifadeleri vardır (Diaries 31/5/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk). 3 Haziran 1909 tarihli günlüğünde Thomas Efendi ile Harput Kapı'dan Mardin Kapı'ya yürüdüğünü belirtmektedir. Burada yine şehirdeki diğer kapılardan da bahsetmiştir (Diaries 3/6/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk). 9 Haziran 1909'da Malatya'ya ulaşmıştır. Buradaki ilk izlenimlerini *"Tamamı ile bir Türk şehri, örtülü kadınlar, kafesli pencereler."* şeklinde ifade etmiştir. Burada Arslan Tepe'ye ve Eskişehir dediği Eskimalatya'ya gitmiştir (Diaries 9/6/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Ulu Camii için *"döneminin çok hoş bir çalışması"* ifadesini kullanmıştır (Diaries 10/6/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk). 11 Haziran 1909'da gittiği bir köyden Kızılbaş (Kızilbash) köyü olarak bahsetmekte ve halkını çok hoş insanlar olarak ifade etmektedir (Diaries 11/6/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk).

Resim 8. (Diyarbakır, 1909)

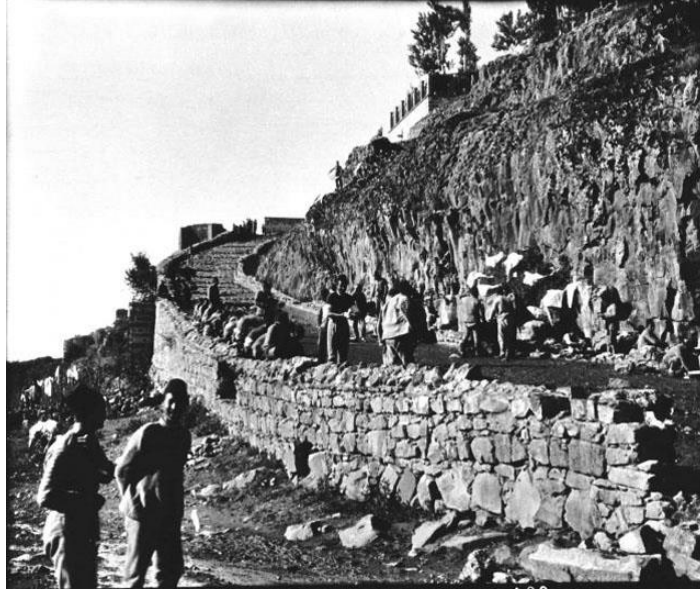

Kaynak: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3649

13 Haziran 1909'da Darende'ye gittiğini belirtmiştir. Burası için *"Şehir son derece uzun ve dar."* şeklinde ifadeleri bulunmaktadır. Şehirde bir kale gezdiğini ve oradan aşağı indiğinde bir komiserin kendisini görmeyi beklediğini söylemektedir. *"Komiser, Sivas'tan, (Sebastea) nerede olduğumu soran bir telgraf almıştı. Dolaştığım tepeler tehlikeli ve hırsızlarla dolu oluşuyla ün salmış gibi görünüyor."* cümlelerini burada söylemiştir (Diaries 13/6/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Malatya'da bulunduğu

sürede çoğunlukla Tochma Su diye bahsettiği Tohma Çayı etrafında dolaşmış ve buralarda kamp kurmuştur. 14 Haziran 1909'daki günlüğünde bir Ermeni'nin hanımı ile beraber kendisini görmeye geldiğini söylemiştir. *“Bana haberleri sormak için geldi. 1895'te soykırım olmasına rağmen burada hiç panik yoktu.”* ifadeleri vardır (Diaries 14/6/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Bell'in bu ifadesi bile kendi amaç ve fikirleri doğrultusunda, objektif bakıştan yoksunluğunu göstermektedir.

Resim 9. Diyarbakır, 1909

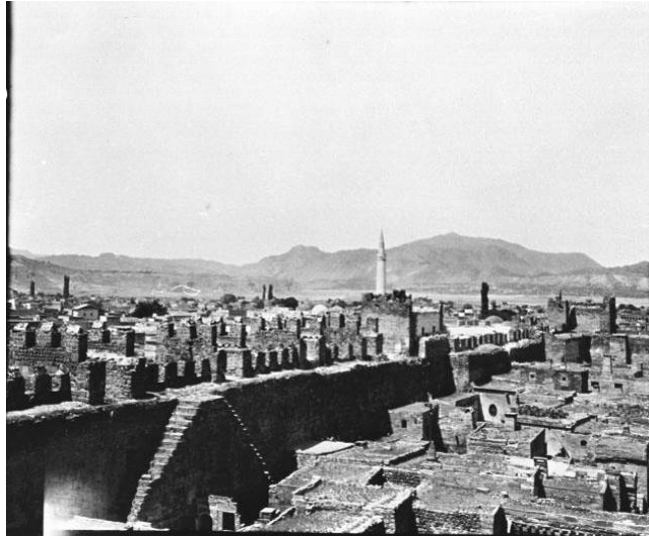
Kaynak: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3611

16 Haziran 1909'da Aziziye'ye geldiğinde burada Çerkez, Avşar ve Ermeniler olduğunu belirtmiştir (Diaries 16/6/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Bu bölgede bulunduğu süre içinde günlüklerinde birkaç defa Erciyes Dağı'nın görkemli ve hoş görüntüsünü çadırından gördüğü kadarıyla nakletmektedir. 20 Haziran'da Tomarza'ya gittiğini belirttiği günlüğün sonunda Hajj Amer isminde birisiyle arasında şu konuşmaların geçtiğini bildirmektedir; *“Ona bir soykırımda Fattuh veya Selim'i öldürüp öldürmeyeceğini sordum. Hayır, onlar benim kardeşlerim dedi. Peki diğer hristiyanlar? Evet, tabii ki cevabını verdi. Mesela beni öldürür müsün dedim. Hayır, senin ekmeğini ve tuzunu yedim diye yanıtladı. Fattuh bana döndü ve onlar için hristiyanları öldürmek helal, bir tavuğu öldürmekten daha fazlası olduğunu düşünmüyorlar dedi.”* (Diaries 20/6/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk) Bu konuşmalardan anlaşıldığı üzere Fattuh'un hem

Bell'i yönlendirdiği hem de Bell'in önceden edindiği yanlı bakış açısını körüklediği sonucuna varıyoruz.

22 Haziran 1909'da Kayseri'ye (bkz. Resim 10.) geçmiştir. Burada Selçuklu türbeleri, camileri ve medreseleri gördüğünü bildirmektedir. Arşiv içinde bugüne kadar yazmış olduğu en uzun günlüklerden birisi 22 Haziran 1909'daki günlüğüdür. Burada Kayseri ile ilgili bir hikâyeyi anlatmaktadır. Daha sonra Ermenilerle ilgili bir durumdan bahsetmektedir. Ermenilerin bir beylik talebi olduğunu ve bunun için Türklerden intikam almak amacıyla bir araya gelip bir kalabalık oluşturduklarını söylemektedir. İki Ermeni'nin bir Türk gencini öldürdüğünü bildirmiştir. Kurşunların havada uçtuğunu tüm Türklerin telaş içine girdiğini belirtmiştir. Durumun üç gün sürdüğünü ve daha sonra barış sağlandığını bildirmektedir (Diaries 22/6/1909, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Daha sonra Karahisar'a ve Bulgurlu'ya geçmiş, oradan Madenşehir'e yol almıştır. Bu, Madenşehir'e üçüncü gelişi olmuştur.

Resim 10. Kayseri, 1909

Kaynak: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3951

1.5. 1911 Yılı Anadolu Gezileri

1911 yılı Nisan ayında Bell, Irak'ta Musul, Harta ve Sinjar kentlerinde dolaştıktan sonra Anadolu'ya gelmiştir. Bu gelişi, Gertrude Bell'in bu çalışmada incelediğimiz son Anadolu ziyareti olmuştur. Burada izlediği rota Tablo 5.'te verilmiştir (bkz. Tablo 5.).

Tablo 5. 1911 Yılı Anadolu Gezileri

Tarih	Yer
15.04.1911	(Nisibin) Nusaybin
18.04.1911	Mardin
22.04.1911	Midyat
27.04.1911	Hasankeyf
01.05.1911	(Farkin) Silvan, Batman
06.05.1911	(Amida) Diyarbakır
12.05.1911	(Wiransheher) Viranşehir
01.06.1911	(Constantinople) İstanbul

15 Nisan 1911’de Nusaybin Köprüsü’ne ulaştıklarını ve sütunların altında kamp kurduklarını bildirmektedir. 17 Nisan 1911’de Nusaybin’deki bir köyde Avrupalılara ait bazı çadırlar gördüğünü belirtmiştir. Onlara doğru gittiklerinde, ikisi Alman, ikisi Fransız ve bir Alman vatandaşlığı almış İngiliz olmak üzere beş tane mühendis bulduklarını söylemektedir. 18 Haziran 1911’de Mardin’e ulaştıkları görülmektedir. Burası için *“Tepelerin üzerinde böylesine cesurca yerleşmiş Mardin gibi bir kent daha görmedim”* şeklinde ifadeleri vardır (Diaries 18/4/1911, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Mardin’in bulunduğu bölgeyi ve buradaki eserleri *“Tur Abdin”* şeklinde ifade etmektedir. Burada, Deyrulzafaran Manastırı’nı, Zinciriye Medresesi’ni ve fotoğraflarında görüldüğü üzere Kasımiye Medresesi’ni ziyaret etmiştir (Photographs AlbumR 1911, 2018; gerty.ncl.ak.uk). 22 Nisan 1911’de Midyat’a ulaşmıştır. Takip eden günlerde Mor Philuxenus, Mor Gabriel, Mor İbrahim ve Mor Yakup kilise ve manastırlarını gezdiği fotoğraflarında görülmektedir (Photographs AlbumR 1911, 2018; gerty.ncl.ak.uk). 27 Nisan 1911’de Hasankeyf’e (bkz. Resim 12. ve 13.) gittiğini belirtmektedir. Burada çekmiş olduğu oldukça fazla fotoğraf vardır. Ardından Batman ve Silvan (bkz. Resim 14.) ziyaretleri vardır. Bu yerlerde gördüğü camileri, bazilikaları, kiliseleri de fotoğraflamayı ihmal etmemiştir.

Resim 12. (Hasankeyf, 1911)

Kaynak: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5754

Resim 13. (Hasankeyf, 1911)

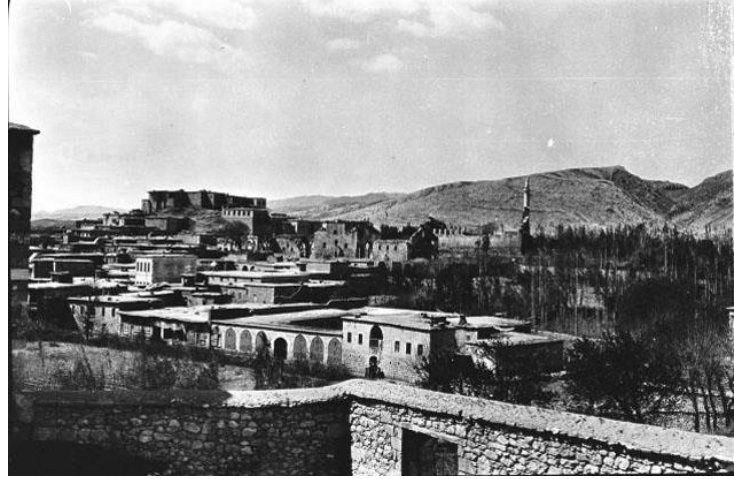

Kaynak: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5763

6 Mayıs 1911'deki mektubunu Diyarbakır'dan yazdığını belirtmektedir. Diyarbakır'da bir cami planlaması yapmak için izin almaya çalıştığını bildirmiştir (Letters 6 May 1911, 2018; gerty.ncl.ac.uk). 12 Mayıs 1911'de Viranşehir'e gitmiştir.

Buradan sonra ise Suriye'ye geçtiği görülmektedir. Ancak daha sonra 1 ve 3 Haziran 1911'e ait olan mektuplarını İstanbul'dan yazdığını bildirmektedir (Letters 1-3 June 1911, 2018; gerty.ncl.ac.uk). Fotoğraf arşivinde de yine bu dönemde İstanbul'da çekmiş olduğu fotoğraflar mevcuttur.

Resim 14. (Silvan, 1911)

Kaynak: http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5834

2. GERTRUDE BELL'İN GEZİ ROTALARI ÇERÇEVESİNDE HAZIRLANAN TUR ÖNERİLERİ

Bu bölümde, önceki bölümde verilen gezi rotaları ile ilgili tablolardan (bkz. Tablo 1., Tablo 2., Tablo 3., Tablo 4. ve Tablo 5.) yola çıkılarak oluşturulan tur önerileri tablolar halinde sunulmaktadır. Bu tablolarda verilen gezi programındaki yerler (camiiler, kiliseler, antik kentler, müzeler...) Gertrude Bell'in gittiği yerlerden seçilmiştir.

2.1. 1899 Yılı Gezi Rotasına Göre Tur Önerisi 1

1. Gün	2. Gün	3. Gün	4. Gün
09.00 İstanbul Atatürk Havaalanından Müşterileri Alış 10.00 Çanakkale'ye Hareket 12.00 Öğle Yemeği 13.00 Truva Antik Kenti 15.00 Otel	08.00 Bursa'ya Hareket 11.00 Yeşil Camii 12.00 Öğle Yemeği 13.00 Ulu Camii 14.00 I. Murad Camii 15.00 Serbest Zaman 17.00 Otel	07.00 İstanbul'a Hareket 10.30 Kariye Müzesi 12.00 Öğle Yemeği 13.00 Santa Maria Drasperis Kilisesi 14.00 Taksim'de Serbest Zaman 17.00 Otel (Pera Palas)	08.00 Rüstem Paşa Camii 08.30 Küçük Ayasofya Camii 09.00 Topkapı Sarayı 11.30 Yerebatan Sarnıcı 12.00 Öğle Yemeği 13.00 Çemberlitaş, Bayezid Camii 14.00 Süleymaniye Camii 15.00 Vefa Kilise Camii, Zeyrek Kilise Camii 16.00 Serbest Zaman 18.00 Havaalanına Transfer

2.2. 1899 Yılı Gezi Rotasına Göre Tur Önerisi 2

1. Gün	2. Gün	3. Gün	4. Gün	5. Gün
17.00 Müşterileri Havaalanından Alış 19.00 Otel	08.00 Rüstem Paşa Camii 08.45 Küçük Ayasofya Camii 09.30 Topkapı Sarayı 12.00 Öğle Yemeği 13.00 Çemberlitaş, Bayezid Camii 14.00 Süleymaniye Camii 15.00 Vefa Kilise Camii, Zeyrek Kilise Camii 16.00 Serbest Zaman 18.00 Otel	09.00 Santa Maria Drasperis Kilisesi 10.00 Kariye Müzesi 12.00 Öğle Yemeği 13.00 Bursa'ya Hareket 16.00 Otel	08.00 Ulu Camii 09.30 Yeşil Camii 10.30 I. Murad Camii 12.00 Öğle Yemeği 14.00 Çanakkale'ye Hareket 17.00 Otel	09.00 Truva Antik Kenti 12.00 Öğle Yemeği 13.00 İstanbul'a Hareket 16.00 Havaalanına Transfer

2.3. 1905 Yılı Gezi Rotasına Göre Tur Önerisi

1. Gün	2. Gün	3. Gün
19.00 THY Sabiha Gökçen Aktarmalı Uçak İle Hatay Havalimanına İniş 20.00 Otel	09.00 Antakya Şehir Turu 11.00 Antakya Arkeoloji Müzesi 12.00 Öğle Yemeği 13.00 Osmaniye'ye Hareket 14.00 Toprakkale Kalesi 15.00 Bodrum Kalesi 15.30 Osmaniye Şehir Turu 17.00 Otel	09.00 Kozan'a Hareket 10.00 Anavarza 12.00 Öğle Yemeği 13.00 Tarsus'a Hareket 14.30 Tarsus Kilise Ziyaretleri 15.30 Erdemli'ye Hareket 16.30 Akkale Antik Kenti 17.30 Kızkalesi'ne Hareket 18.00 Otel
4. Gün	5. Gün	
09.00 Korykos Antik Kenti 11.00 Karaman'a Hareket 12.00 Öğle Yemeği 14.00 Madenşehir Binbir Kilise 16.00 Konya'ya Hareket 17.30 Otel	09.00 Alaaddin Camii 09.45 Karatay Medresesi 10.30 Sahip Ata Camii 11.15 Sırçalı Medrese 12.00 Öğle Yemeği 13.30 İnce Minareli Medrese 14.15 Mevlana Türbesi 16.00 Serbest Zaman 18.00 Akşam Yemeği 19.00 Havaalanı Transfer 20.40 İstanbul Aktarmalı Uçak İle İngiltere	

2.4. 1907 Yılı Gezi Rotasına Göre Tur Önerisi

1. Gün	2. Gün	3. Gün
15.00 İzmir Havaalanından Alış 16.00 Otel	09.00 Kadifekale 10.30 Efes'e Hareket 12.00 Öğle Yemeği 13.30 Efes 15.30 Magnesia'ya Hareket 16.00 Magnesia 17.00 Otel	09.00 Priene 10.30 Milet 12.00 Öğle Yemeği 13.30 Bafa 15.00 Didim 17.00 Otel

4. Gün	5. Gün	6. Gün
08.00 Aydın'a Hareket 10.00 Tralleis Antik Kenti Gezisi 12:00 Öğle Yemeği 13:00 Geyre, Aphrodisias 14:00 Laodikya 15:30 Hierapolis 17.00 Otel	08.00 Sagalassos'a Hareket 10.30 Sagalassos 12.00 Öğle Yemeği 13.00 Yalvaç'a Hareket 15.00 Yalvaç 16.00 Beyşehir'e Hareket 17.00 Beyşehir 18.00 Otel	08.00 Konya'ya Hareket 09.00 Alaaddin Camii 09.45 Karatay Medresesi 10.30 Sahip Ata Camii 11.15 Sırçalı Medrese 12.00 Öğle Yemeği 13.30 İnce Minareli Medrese 14.15 Mevlana Türbesi 17.00 Otel
7. Gün		
08.00 Madenşehir'ne Hareket 09.00 Madenşehir, Binbir Kilise 11.00 Konya Havaalanına Transfer		

2.5. 1909-1911 Yılı Gezi Rotalarına Göre Tur Önerisi

1. Gün	2. Gün	3. Gün
13.00 Havaalanından Müşterileri Alış 15.00 Otel	08.00 Rüstem Paşa Camii 08.45 Küçük Ayasofya Camii 09.30 Topkapı Sarayı 12.00 Öğle Yemeği 13.00 Çemberlitaş, Bayezid Camii 14.00 Süleymaniye Camii 15.00 Vefa Kilise Camii, Zeyrek Kilise Camii 16.00 Serbest Zaman 18.00 Otel	07.00 Santa Maria Drasperis Kilisesi 08.00 Kariye Müzesi 10.00 Havaalanına Hareket 12.30 Mardin Uçağı 15.00 Mor Gabriel Manastırı 17.00 Otel
4. Gün	5. Gün	6. Gün
08.00 Deyrulzafaran Manastırı 10.00 Zinciriye Medresesi 11.00 Kasımiye Medresesi 12.00 Öğle Yemeği 13.00 Midyat'a Hareket 14.00 Midyat Serbest Zaman 17.00 Otel	08.00 Hasankeyf'e Hareket 09.00 Hasankeyf 11.00 Batman'a Hareket 12.00 Batman'da Öğle Yemeği 13.00 Diyarbakır'a Hareket 14.30 Diyarbakır Ulu Camii 15.30 Diyarbakır Surları 17.00 Otel	07.00 Malatya'ya Hareket 12.00 Öğle Yemeği 13.00 Arslantepe Höyüğü 14.30 Malatya Ulu Camii 15.30 Malatya Serbest Zaman 17.00 Otel
7. Gün	8. Gün	
08.00 Niğde'ye Hareket 12.00 Öğle Yemeği 13.30 Ak Medrese 14.00 Kiğılı Camii 14.30 Sungurbey Camii 15.00 Hüdavend Türbesi 15.30 Alaaddin Camii 16.00 Otel	07.00 Kayseri'ye Hareket 09.00 Hacı Kılıç Medresesi 10.00 Çifte Medrese 11.30 Öğle Yemeği 12.30 Huand Hatun Camii 13.00 Havaalanına Hareket 14.30 İstanbula Uçuş 17.35 İstanbul-Londra Uçuşu	

Değerlendirme ve Sonuç

Gertrude Bell 1899'da Anadolu'ya ilk gelişinden sonra bu topraklara çok sayıda ziyaret gerçekleştirmiştir. Anadolu'da en fazla ziyaret ettiği nokta İstanbul'dur. Bell, İstanbul'u bir çıkış noktası olarak kullanmıştır. Arap dünyasına yaptığı ziyaretlerden sonra Anadolu'ya gelerek bir gezi rotası izlemiş ve İngiltere'ye dönüşünü hep İstanbul'dan gerçekleştirmiştir. İstanbul'da çok fazla bağlantısının bulunduğu da günlükleri ve mektuplarından anlaşılmaktadır.

İstanbul'un haricinde bir diğer sıklıkla geldiği yer 1899-1909 yılları arasında Konya ve Karaman'dır. Prof. Sir William Ramsay'in yönlendirmesiyle yapmış olduğu Binbir Kilise kazılarının bunda etkisi fazladır. Aynı zamanda buradan geçen demiryollarının da Konya'ya birkaç kez gelmesinde etkisi olmuştur.

İzlemiş olduğu rotaya bakıldığı zaman arkeolojiye olan ilgisinin had safhada olduğu anlaşılmaktadır. Kadifekale, Efes, Priene, Milet, Laodikya, Hierapolis, Sagalassos ülkemizdeki en önemli antik kentler arasındadır. O tarihlerde Anadolu'nun her yerinde rahatça gezebilmesinde kadın olmasının elbette ki bir rolü vardır. Ancak günlüklerinde belirttiği gibi Karaman Kaymakam'ı, Konya Valisi Faik Paşa, İngiltere'nin soylu ailelerinden ve Türkiye'de yaşayan tanıdıklarının da buradaki rolü oldukça fazladır. Hem yapacağı geziler için hem de kazıları için gerekli olan izinleri bunlar sayesinde rahatlıkla alabildiği anlaşılmaktadır.

Anadolu'da gezerken kendisine eşlik eden yardımcısı Fattuh'un dışında gittiği yerlerdeki yerli halkın da yardımlarını görmüştür. Örneğin, Tokmacık'ta gezerken Nazmi isimli vatandaşla tanışmış ve yardımseverliğini çok beğenmiştir. Bunlara bakıldığı zaman da sadece resmi izin olarak değil sosyal olarak da Anadolu'da gezerken Gertrude Bell'in oldukça rahat olduğu söylenebilir.

Gezilerinde gittiği yerlerin fiziksel ve sosyal durumundan bahsetmekte, oralarda yaşayan insanlar hakkında bilgiler vermektedir. Tanıştığı kişilerle olan diyaloglarını günlüklerinde ve mektuplarında paylaşmaktadır.

Newcastle Üniversitesi tarafından yayınlanan Gertrude Bell arşivi o dönemde ülkenin hem sosyal durumunu görmek hem de tarihi eserlerin o günkü durumlarını görüp bugün ile bir kıyaslama yapabilmek açısından önemli bir kaynak konumundadır. Ancak arşiv incelendiğinde günlüklerin ve mektupların tamamının paylaşılmamış olduğu fikri uyanmaktadır. Bakıldığı zaman ilk günlüğünü dokuz yaşında yazmış olduğu görülmektedir. Yirmi beş yaşına kadar geçen zamanda arada bir boşluk olsa da bundan sonra düzenli bir şekilde günlük tuttuğu anlaşılmaktadır. Ancak bazı yıllar ve aylar günlükler içerisinde yer almamaktadır. Günlüklerin tahrip olduğu sağlam bir şekilde hepsinin günümüze ulaşmadığı fikri olsa da var olan günlüklerin durumuna bakınca bu pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü paylaşılmış olan aylar içerisinde o ayın tüm günlerine ait notlar yer almaktadır. Yani verilen günlükler düzenli bir şekilde atlamadan sunulmaktadır. Böylece günlüklerin yer yer tahrip olması pek akla yatkın gelmemektedir. Bu durum araştırma yapmak isteyenler için bir dezavantaj olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca arşivde bulunmayan günlüklerin ve mektupların içeriği bilenemediği için arkeolojik anlamda çalışma yapacak olanlar için de bunun olumsuz bir durum olduğu söylenebilir.

Çalışmada, Gertrude Bell'in Anadolu ziyaretlerinde izlemiş olduğu rotalar tablolar halinde sunulmuş ve bu rotalara göre oluşturulan tur önerileri hazırlanmıştır. Çalışmada çıkarılan tur önerileri acentelerin operasyonel durumlarına göre farklılıklar, esneklikler gösterebilir veya turlar aynı destinasyonlar üzerinden acentelerin çalışma biçimlerine göre ve müşterilerin taleplerine göre yeniden şekillendirilebilir. Turlardaki uçuşlar havayolu firmalarının Türkiye'de turizmin yoğun sezonunu oluşturan temmuz ve ağustos aylarındaki seferlerine bakılarak oluşturulmuştur. Uçuş saatleri firmaların Londra uçak seferleri göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Hazırlanan tur önerilerinin seyahat acenteleri ve tur operatörleri tarafından özellikle İngiliz pazarına "*Gertrude Bell Gezisi*" veya "*Gertrude Bell'in Ayak İzleri*" vb. şeklinde pazarlanarak uygulanabileceği düşünülmüştür. Programlarda yer alan gezi noktaları özellikle Ege Bölgesi'nde bulunan Efes, Priene, Milet, Didim, Tralleis antik kentleri, Anadolu'daki Selçuklu medreseleri ve camileri, güneydoğudaki manastırlar ve kiliseler zaten Türkiye'de yabancı turistler için yoğun olarak tur düzenlenen yerlerdir. Bu nedenle önerilen turlara talebin yüksek olacağı ve memnuniyet anlamında geri dönüşünün yüksek olacağı düşünülmektedir. Aynı zamanda bu çalışmada hazırlanan tur önerilerinin büyük oranda benzerlerinin acenteler

tarafından yürütülüyor olması önerilerinin uygulanabilirliğinin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (Efes- Pamukkale- Priene – Milet – Didim (3 Gün 2 Gece), icpc2013.com; osmanturizm.com; İstanbul Şehir Gezileri, 2018; vikingturizm.com.tr). Turlarda müşterilere birer broşür hazırlanarak Bell'in çekmiş olduğu fotoğraflar ve vermiş olduğu bilgiler sunulabilir. Bu şekilde insanlar hem gezilen yerlerin eski ve yeni durumlarını karşılaştırma imkanına hem de o yerleri Bell'in kaleminden okurken gezme imkanına sahip olabilirler. Konaklanan yerlerde veya otobüsteyken rehber tarafından Bell'in Anadolu'daki gezilerini ve anılarını anlatan sunumların yapılması turun özgün yanını oluşturabilir. Burada rehberlere düşen önemli milli görevlerden biri “*Asılsız Ermeni İddiaları ve Gerçekler*”(T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 2018; atam.gov.tr) hakkında bilgi sahibi olarak, bu hususta ulusal çıkarlarımızı gözetecek anlatımları yapmalarına dikkat etmeleri, Gertrude Bell'in ziyaretinden bugüne anayurdumuzdaki gelişme ve ilerlemeler hakkında tanıtım yaparak ülkemiz hakkındaki yanlış düşüncelerin giderilmesine azami ölçüde çalışmalarıdır.

Gelecek çalışmalarda Gertrude Bell Arşivi'nde yer alan fotoğraflar başka bir çalışmanın temel kaynağı olarak kullanılabilir. Benzer bir çalışma Bell'in Avrupa gezileri için de yapılabilir. Bunun için günlüklerinde yeterli bilgi mevcuttur. Örneğin, 14.04.1893 Paris, 15.04.1893 Nevers, 16.04.1893 Clermont vd. şeklinde çıkarılabilecek rotalar ile Avrupa üzerinde benzer bir çalışma yapmak isteyen araştırmacılar gezi rotaları oluşturabilir. Bell'in çekmiş olduğu fotoğraflarla, belgelediği eser ve yerlerin bugünkü durumlarının kıyaslandığı çalışmalar, Türkiye'deki turistik çekicilikleri oluşturan tarihi kaynakların değişimleri ve korunma durumlarının incelenmesine katkı sağlamaktadır. Bu anlamda yapılacak gelecek çalışmaların hem turizm hem de tarih, arkeoloji gibi alanlarda yarar sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Akgöz, E., Göral, R., & Gürsoy, Y. (2014), *Yenilik Kapsamında Turistik Ürün Çeşitlendirmesi ve Kurban Bayramı Örneği/The Tourist Produkt Diversification And The Sample Of The Feast Of Sacrifice In The Scope Of Innovation*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (31), 1.

Bell, G.(2004), *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi* (Çeviren: Vedii İlmen), Yaba Yayınları, İstanbul

Berry, H., (2013), *A female Pioneer*, British History Magazine, September, s.40-41

Çetin, Z., (2013), *Avrupalı Gezginler Gözüyle 19. Yüzyılda Batı Anadolu*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın

Çetinel, F., (2005), *Türkiye’de Turistik Ürün Çeşitlendirilmesi*, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi cilt 16 sayı 1, s.102-104

Çolakoğlu, O. E., Efendi, E. & Epik, F., (2017), *Tur Yönetimi ve Turist Rehberliği*, Detay Yayıncılık, Ankara

Düğer, S., (2015), *Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını*, KOSBED, 2015, 29: 71 - 90

Glass, C. (2007), *Iraq’s Founding Mother*, The Nation, July, s.32-34

Hocaoğlu, M. C. (2013), *Gertrude Bell’in 1907 Yılı Batı Anadolu Seyahati (İzmir’den Isparta’ya)*, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ağustos, v.29, s.57-72

İlyay, D. ve Uysal, M., (2015), *İngiliz Kadın Seyyahlar Harvey ve Garnett’in Gözüyle Osmanlı Kadını*, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi Cilt:3, Sayı:6, Ocak 2015

İpçioğlu, M. (2009), *Gertrude Bell’in Anılarında Konya*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s.250-253, Konya

Karasar, N. (2007), *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Nobel yayınları

Kılıç, B. ve Kurnaz, A., (2010), *Alternatif Turizm ve Ürün Çeşitliliği Oluşturmada Ekolojik Çiftlikler: Pastoral Vadi Örneği*, İşletme Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 4. ISSN: 1309-0712, s. 39-56.

Kozak, M. A., & Kızılırmak, İ., (2006), *Turistik Ürün Çeşitlendirmesi: Kültür ve Turizm Müdürleri Görüşlerine Dayalı Bölgesel Yaklaşımlar*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3(5).

Maden, S., (2008), *Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları*, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 37 Erzurum s. 147-158

Nancy Gallagher, (2007), *Review of Gertrude Bell: Queen of the Desert, Shaper of Nations*, Georgina Howell, Journal of Historical Biography 2: s.108-114

Sjoholm, B. (2008), *The Wide Plain and The Limitless World*, Women's Review of Books, January-February, Vol.25, No.1, s.28-29

Strauss, A., Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. New Delhi: SAGE Publications.

Uçar, Z., (2013), *Xix. Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı'daki Mesire Kültürü*, Gazi Türkiyat, Bahar 2013/12: 75-89

Usta, Ö., (2001), *Genel Turizm*, Anadolu Matbaacılık, İzmir.

Üzümcü, Ö., (2016), *Nitel Araştırma Yöntemine Sahip Tezlerin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi*, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 32, Kasım 2016, s. 327-340

Yıldırım , A., Şimşek, H. (2013), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınları.

İnternet Kaynakları

Gertrude Bell Archive, (2018), <http://www.gerty.ncl.ac.uk/>, Erişim: 8 Mayıs 2017

Efes - Pamukkale - Priene – Milet – Didim (3 Gün 2 Gece), (2018), <http://www.icpc2013.com/tr/html/250>, Erişim: 18 Haziran 2018

İstanbul Şehir Gezileri, (2018), <https://www.vikingturizm.com.tr/istanbul-sehir-gezileri>, Erişim: 18 Haziran 2018

Priene-Milet-Didim, (2018), <http://osmanturizm.com/gunubirlik-turlar/priene-milet-didim-p-m-d-turu>, Erişim: 18 Haziran 2018

TRT Belgesel Tarihin İzinde böl:01, (2018), https://www.youtube.com/watch?v=K-Tx_fT-VFg, Erişim: 20 Mayıs 2018

Queen of the Desert, (2018), <https://queenofthedesertmovie.com/>, Erişim: 20 Mayıs 2018

Prof. Dr. İlber Ortaylı İle Lübnan'da Uygarlıkların İzinde, (2018), <https://www.setur.com.tr/prof-dr-ilber-ortayli-ile-lubnanda-uygarliklarin-izinde>, Erişim: 21 Mayıs 2018

T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, (2018), <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-55/asilsiz-ermeni-iddialari-ve-gercekler>, Erişim: 29.06.2018

Diaries 1/5/1899, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=1901,
Erişim: 8 Nisan 2018

Diaries 2/5/1899, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=1902,
Erişim: 8 Nisan 2018

Diaries 4/5/1899, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=1904,
Erişim:10 Nisan 2018

Diaries 5/5/1899, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=1905,
Erişim: 25 Nisan 2018

Diaries 8/5/1899, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=1909,
Erişim: 25 Nisan 2018

Diaries 18/4/1905, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=463,
Erişim: 30 Nisan 2018

Diaries 19/4/1905, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=464,
Erişim: 30 Nisan 2018

Diaries 20/4/1905, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=465,
Erişim: 30 Nisan 2018

Diaries 22/4/1905, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=467,
Erişim:1 Mayıs 2018

Diaries 23/4/1905, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=468,
Erişim: 1 Mayıs 2018

Diaries 26/4/1905, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=471,
Erişim:2 Mayıs 2018

Diaries 5/5/1905, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=482,
Erişim: 2 Mayıs 2018

Diaries 6/5/1905, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=483,
Erişim:2 Mayıs 2018

Diaries 12/5/1905, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=489,
Erişim: 2 Mayıs 2018

Diaries 10/4/1907, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=522,
Erişim:4 Mayıs 2018

Diaries 15/5/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=774,
Erişim: 12 Mayıs 2018

Diaries 18/5/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=777,
Erişim:12 Mayıs 2018

Diaries 19/5/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=778,
Erişim:12 Mayıs 2018

Diaries 23/5/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=782,
Erişim:13 Mayıs 2018

Diaries 26/5/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=785,
Erişim:14 Mayıs 2018

Diaries 31/5/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=793,
Erişim: 15 Mayıs 2018

Diaries 3/6/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=796,
Erişim:17 Mayıs 2018

Diaries 9/6/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=803,
Erişim:18 Mayıs 2018

Diaries 10/6/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=804,
Erişim: 18 Mayıs 2018

Diaries 11/6/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=805,
Erişim:18 Mayıs 2018

Diaries 13/6/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=807,
Erişim:19 Mayıs 2018

Diaries 14/6/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=808,
Erişim:20 Mayıs 2018

Diaries 16/6/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=810,
Erişim:20 Mayıs 2018

Diaries 20/6/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=815,
Erişim:21 Mayıs 2018

Diaries 22/6/1909, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=817,
Erişim:21 Mayıs 2018

Diaries 18/4/1911, (2018), http://www.gerty.ncl.ac.uk/diary_details.php?diary_id=958,
Erişim:22 Mayıs 2018

Letters 6 May 1911, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1821, Erişim:13 Mayıs 2018

Letters 1-3 June 1911, (2018),
<http://www.gerty.ncl.ac.uk/letters.php?year=1911&month=6>, Erişim:13 Mayıs 2018

Letters 28 May 1909, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/letter_details.php?letter_id=1708, Erişim:13 Mayıs 2018

Photographs AlbumR 1911, (2018),
http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=18, Erişim: 14 Mayıs 2018

Photographs Antakya 1905, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=890, Erişim: 15 Haziran 2018

Photographs Aydın 1907, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=1692, Erişim: 15 Haziran 2018

Photographs Diyarbakır 1909, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3649, Erişim:15 Haziran 2018

Photographs Diyarbakır 1909, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3611, Erişim: 15 Haziran 2018

Photographs Efes 1899, (2018),
http://gertrudebell.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=1, Erişim: 15 Haziran 2018

Photographs Hasankeyf 1911, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5754, Erişim: 15 Haziran 2018

Photographs Hasankeyf 1911, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5763, Erişim: 15 Haziran 2018

- Photographs Karaman 1905, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=1173, Erişim: 15 Haziran 2018
- Photographs Kayseri 1909, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=3951, Erişim: 15 Haziran 2018
- Photographs Nusaybin 1911, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5606, Erişim: 15 Haziran 2018
- Photographs Seyhan 1905, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=1024, Erişim: 15 Haziran 2018
- Photographs Silvan 1911, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=5834, Erişim: 15 Haziran 2018
- Photographs Tarsus 1905, (2018),
http://www.gerty.ncl.ac.uk/photo_details.php?photo_id=1029, Erişim: 15 Haziran 2018